

управління адміністративна одиниця – Бендерський пашалик²⁶⁵, відокремлюючи для цієї одиниці територію, залучають до її складу “каза Томбасар” і “каза Каушан”. Остання так само була зорганізована в межах мукатаа Халиль-Паша Юрду і мукатаа Буджак в “каза Каушан”, що було наслідком ліквідації кримської адміністрації в Буджаку. Короткий міжвоєнний період (1774-1791 рр.) прямого османського управління скінчився підписанням Яського миру в грудні 1791 р. і встановленням російської адміністрації в старому регіональному центрі – Дубосарах.

Таким чином, на північних територіях Сілістринсько-Очаківського еялету, окрім централізованого османського управління і адміністративно-територіального поділу на каза і санджаки, відособлюються декілька фіскально-адміністративних округів (*войводалик* чи *мукатаа*) під юрисдикцією Кримського ханства. Одна з таких територій є Ханська Україна, яка є створена на основі етнічно-релігійній основі з ядро виразною християнською домінантою.

Olexander Sereda

Khan's Ukraine in administrative system and structure of Silistrinsco-Ochacivs'kiy eyalet

In the article on the basis of the archived and printing Османсько-Turkish and Russian documents the shown administrative structure of north earths of the Bugo-Dnestr country between it Turned out in the XVIII item, that except for the centralized osmanscogo management and administrativno-teritorialnogo division on caza and sandgaci, a few fiscal-administrative districts (voyvodalek or mukataa) under jurisdiction of the Crimean khanate are isolated. One of such territories is Khan Ukraine which is created on a basis to the ethnic-religious basis with a yarco expressive Christian dominant.

УДК 94 (477.74):923Гавриїл(Розанов)

Наталія Діанова

ТЕМА КОЗАЦТВА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АРХІЄПІСКОПА ГАВРИЇЛА (РОЗАНОВА)

У статті на основі опублікованих документів розглянуто один із напрямків наукової діяльності архієпископа Гавриїла (Розанова), присвячений дослідженню історії українського козацтва. Вказано на його успішну співпрацю з Одеським товариством історії і старожитностей, в “Записках” якого були опубліковані наукові роботи з даної тематики.

Наукова спадщина церковних діячів Південної України XIX ст. є важливим джерелом для дослідження історичних процесів у регіоні. Одним із перших архієреїв, який стояв у витоків археографії краю і зробив значний внесок у справу вивчення історії України, в тому числі й

²⁶⁵ Присоединение Крыма к России. – Т. I. – С. 773-775; Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – С. 182.

запорозького козацтва, був архієпископ Гавриїл (Розанов). Його наукова діяльність певною мірою розглядалась у дореволюційній історіографії істориками церкви, які займались дослідженням життєдіяльності архієпископа²⁶⁶. Проблеми наукового доробку Гавриїла тою чи іншою мірою торкалися в своїх роботах й деякі наші сучасники²⁶⁷. Проте його наукова спадщина належним чином ще не вивчена, а праці, які жодного разу не перевидавались, вже стали бібліографічною рідкістю. Отже, актуальність даного дослідження більш ніж очевидна.

У 1828 р. архієпископ Гавриїл отримав призначення на Катеринославську кафедру й очолив одну із найбільших єпархій у Російській імперії, яка охоплювала Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. З цього часу його діяльність впродовж наступних 20-ти років була нерозривно пов'язана із півднем України. Будучи росіянином, він палко полюбив цей край, став одним із перших його істориків і доклав чимало зусиль для розвитку його культури.

З Катеринославом пов'язаний і початок серйозної наукової діяльності архієпископа, спрямований на дослідження історії Південної України. С. Серафимов вважав, що на формування у Гавриїла стійкого наукового інтересу до історії вплинула його багаторічна дружба з відомим церковним і науковим діячем – Київським митрополитом Євгенієм (Болховітіновим), який до того ж був істориком і бібліографом²⁶⁸. Дружні стосунки пов'язували архієпископа Гавриїла і з видатним церковним, науковим і культурним діячем – архієпископом Інокентієм (Борисовим). Аналіз епістолярної спадщини проливає світло на взаємостосунки цих пастирів, які ділилися своїми творчими планами, обмінювалися науковими доробками, засвідчуючи при цьому дружні почуття і взаємоповагу. В одному зі своїх листів до Інокентія, датованому 27 квітня 1843 р., Гавриїл розповідав про свою наукову роботу, яку розпочав у Катеринославі. Він писав, що “джерелами йому слугували не книги, а напівтрухлі аркуші монастирського архіву, в якому він, незважаючи на шкідливий пил, працював більше двох років”²⁶⁹.

Цілком імовірно, що архієпископ певною мірою залучав до наукової роботи і своїх підлеглих, які за його наказом ретельно розбирали архіви духовної консисторії, Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря та багатьох церков своєї єпархії. Найбільш

²⁶⁶ Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) Архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском. – Одесса, 1859. – 84 с.; Петровский С. Семь Херсонских архиепископов – Одесса 1894. – С. 1-31.

²⁶⁷ Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 220-238; Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002; Непомнящий А. А. Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма: Историко-библиографический аспект // Крымский архив. – 1999. - № 5. – С. 77, 78.

²⁶⁸ Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гаврииле. – С. 57.

²⁶⁹ Письма Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому. – Тверь, 1884. – С. 8-11.

цінні матеріали лягли в основу окремих книг для написання історії краю, які збереглися до цього часу і знаходяться в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки академії наук України у Києві²⁷⁰.

Науковий і творчий доробок, зроблений архієпископом Гавриїлом у період перебування на Катеринославщині є цінним джерелом не лише із загальної історії Південної України, але й історії козацтва та Запорозької Січі. На основі документів, зібраних у монастирському архіві, у 1838 р. була видана перша друкowana робота Гавриїла “Історична записка про Пустельно-Миколаївський Самарський монастир”²⁷¹. Цей монастир був головною козацькою святинею, з якою пов’язані важливі сторінки історії запорозьких церков і українського козацтва. Монастирський чин богослужіння тут був введений ще на початку XVII ст. Саме він був взірцем для організації богослужіння в інших церквах на козацьких землях. Відома обитель була і своїми добрими традиціями. При монастирі діяла школа, де могли здобути освіту не лише діти козаків, але й ті, хто проживав у Гетьманщині та Правобережній Україні. Тут існувала бібліотека, де зберігалися рукописні та друкovanі книги XVII – XVIII ст.

Гавриїлу вдалося віднайти й опублікувати 21 акт, 10 із яких є оригіналами, що засвідчують печатки Коша Запорозької Січі. Це універсали, ордери і накази, які від імені кошових отаманів надсилались до монастиря. Документи дають можливість дослідити історію монастиря, проаналізувати його економічне становище і господарську діяльність та стосунки із запорозькими козаками і їхньою старшиною. Автор детально простежив історію монастиря, виділяючи при цьому два періоди. Перший із них – від його заснування до зруйнування Запорозької Січі. Це час, коли монастир був духовною святинею козаків і залежав від Війська Запорозького. Другий період почався з 1775 р., коли після зруйнування Січі монастир був приписаний до Києво-Межигірського монастиря і зазнав низки змін, які відбилися на його майновому становищі та економічній діяльності. Дотримуючись принципу історичної об’єктивності архієпископ Гавриїл ретельно відстежив історію Самарського монастиря до XIX ст., залишивши наступним поколінням цінне джерело для її вивчення.

Евристична діяльність архієпископа, значною мірою, сприяла становленню історико-археографічних досліджень у Південній Україні. Важливою працею архієрея, що стала вагомим внеском у процес започаткування усної археографії на півдні України, стало “Усна оповідь колишнього запорожця Микити Коржа”, яка була опублікована у 1842 р. в Одесі²⁷². Вона була написана внаслідок

²⁷⁰ Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла. – С. 225-226.

²⁷¹ Гавриил, архиепископ. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском Монастыре. – Одесса, 1838. – 64 с.

²⁷² Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842.

тривалого спілкування з колишнім запорозьким козаком - сторічним Микитою Коржем, який проживав поблизу Катеринослава. Спочатку вона мала вигляд рукописної книжечки, яка містила цінні матеріали, що базувалися на спогадах М. Коржа. Вони достовірно відтворювали історію запорозького козацтва, зберігаючи при цьому дух епохи й особливості української мови автора. Ця унікальна робота була опублікована після того, як її в скороченому варіанті, довільно змінюючи текст оригіналу, без дозволу Гавриїла, не посилаючись на джерело інформації, видав А. Скальковський (1838-1839)²⁷³.

Активно працюючи над пошуками історичних документів і репрезентації історії південного регіону Гавриїл намагався залучати до цієї роботи духовенство. Яскравим прикладом може слугувати "Повість Бізюкова монастиря", яка написана ієромонахом Геннадієм за завданням архієпископа. Автор розглянув роль запорожців у процесі освоєння Південної України. Цей документ відрізняється проукраїнською концепцією діяльності запорожців у процесі заселення регіону. Новоросійський край Геннадій розглядав як складову частину України, а запорозьких козаків – її захисниками від ворога. Він дав різко негативну оцінку ліквідації Запорозької Січі російськими військами, вважаючи, що це спричинило спустошення краю і втрату його безпеки. Слід зазначити, що у своєму дослідженні ієромонах неодноразово посилався на пріоритетне для нього джерело – "Усну оповідь колишнього запорожця Микити Коржа"²⁷⁴.

Свою наукову роботу архієпископ Гавриїл успішно продовжив в Одесі, де за призначенням Синоду він у 1837 р. отримав кафедру новоутвореної Херсонської і Таврійської єпархії, що була виокремлена із Катеринославської.

Цьому, значною мірою, сприяло заснування у 1839 р. Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС), однією із задач якого було оприлюднення історичних джерел і археологічних відомостей про Новоросійський край та Бессарабію. Будучи одним із активних засновників товариства архієпископ був обраний його другим дійсним членом. Він активно співпрацював із Товариством, друкуючи на сторінках його "Записок" свої наукові праці, в тому числі й з історії українського козацтва.

Серед них – друга частина унікального історичного твору, який з'явився на сторінках "Записок" Товариства під назвою – "Продовження нариску про Новоросійський край" вже після смерті

²⁷³ Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла. – С. 230-231.

²⁷⁴ Журба О. І. Матеріали до становлення історико-археографічних студій з історії Південної України у другій чверті XIX ст. // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗНУ. – Запоріжжя: ПА "Тандем - У", 1998. – №3. – С. 82.

автора²⁷⁵. На основі зібраного комплексу джерел, архієрей продовжив дослідження історії Південної України. Значне місце займають відомості про заснування та розбудову Катеринослава, Вознесенська, Одеси та інших міст краю, про будівництво козацького Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, про подорож Катерини II до Катеринослава та Херсона. Заслугує на увагу тематико-хронологічна послідовність наведених дослідником джерел без власних коментарів та оцінок.

Продовженням публікації джерел із історії Запорозької Січі стала поява у третьому томі “Записок” надзвичайно цінного документа, надісланого архієпископом Гавриїлом – “Всепідданіше донесення імператриці Катерині II, генерал-поручика П. Текелія, про знищення Запорозької Січі”²⁷⁶. Ця публікація Гавриїла розпочала традицію видання історичних джерел з історії українського козацтва на сторінках “Записок” ОІС. На основі даного документа можна розглянути перебіг подій, які мали місце в процесі цілеспрямованого знищення Запорозької Січі. Копії наказів генерал-поручика П. Текелія та генерал-майора Райзера дають можливість простежити шлях пересування російського військового загону в напрямку Січі, внаслідок чого вона була повністю оточена. Росіянами були захоплені військова артилерія, запаси боєприпасів, канцелярія та все майно Коша, а кошовий отаман Калнишевський, писар Глоба і суддя А. Головатий – заарештовані. Генерал П. Текелі написав своє донесення імператриці 6 липня 1775 р. із табору при Січі, яка вже була фактично зруйнована.

Таким чином, історичні праці архієпископа Гавриїла є цінним джерелом з історії Південної України і запорозького козацтва. Вони започаткували процес вивчення цього регіону і, значною мірою вплинули на формування наукових інтересів багатьох дослідників як XIX ст., так і деяких наших сучасників.

Natalya Dianova

The Cossacks theme in the historical research legacy of bishop Gavryil (Rozanov)

In the article on the base of published documents it has been considered one of the direction of scientific activity of bishop Gavryil (Rozanov) connected which research of the history of Ukrainian Cossacks. Also it was paid attention to his successful cooperation with Odesa Society of History and Antiquities, and to his publications in “Transactions” of the Society on mentioned theme.

УДК 94 (477.4)

Тарас Гончарук

**ОРЕНБУРЗЬКІ КОЗАКИ НА КОРДОНІ
ОДЕСЬКОГО ПОРТО-ФРАНКО (1819 – 1820 рр.)**

²⁷⁵ Гавриил, архиепископ. Продолжение очерка о Новороссийском крае //ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – Отд. I. – С. 420-488.

²⁷⁶ Гавриил, архиепископ. Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II, генерал-поручика Текелія, об уничтожении Запорожской Сечи //ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – Отд. I. – С. 587-589.